

ФОРМУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В ПРОЦЕСІ ПРОХОДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

FORMING THE REFLEXIVE COMPETENCE OF THE FUTURE TEACHERS IN THE COTTON SCHOOL IN THE PROCESS OF PEDAGOGICAL PRACTICE

Проблематика статті пов'язана з актуальним для педагогічної теорії та практики питанням формування рефлексивної компетентності майбутніх вчителів початкової школи в процесі проходження педагогічної практики. Визначено, що однією із складових професійної компетентності майбутнього педагога є рефлексивна компетентність. Розкрито сутність поняття «рефлексивна компетентність» та «рефлексивна культура» з акцентуванням уваги на те, що з погляду рівнів освіченості «рефлексивну компетентність» можна розглядати як компонент «рефлексивної культури». Рефлексивна компетентність сприяє цілеспрямованості майбутнього вчителя у збагаченні знань, умінь, навичок та здатності досягати вагомих результатів у професійній діяльності.

Виокремлено педагогічну практику як невід'ємний складник, що найкраще сприяє формуванню рефлексивної компетентності у студентів закладу вищої освіти. Під час проходження педагогічної практики студент бачить себе у професійній ситуації, має можливість оцінити власні дії, побачити ставлення учнів до себе як вчителя, оцінити свою готовність до професійної діяльності, проаналізувати свої особисті якості як майбутнього вчителя та знання, отримані у ході вивчення теоретичних дисциплін. Також, виділено умови при дотриманні яких педагогічна практика даватиме студенту можливість рефлексувати і оцінювати себе як майбутнього вчителя.

Наголошено на важливості реалізації структурних компонентів рефлексивної компетентності та критеріях її сформованості під час проходження майбутніми вчителями педагогічної практики.

Виявлено низький рівень сформованості рефлексивної компетентності у студентів 1 курсу навчання та позитивну динаміку у студентів наступних курсів, які під час проходження практики підвищують рівень рефлексивної компетентності.

Використано комплекс методичних прийомів та форм навчання за допомогою яких здійснюється формування рефлексивної компетентності майбутнього вчителя під час практики.

Наголошено на важливості подальшого дослідження пошуку нових ефективних підходів та механізмів формування рефлексивної компетентності майбутнього вчителя початкових класів.

Ключові слова: рефлексія, компетентність, рефлексивна компетентність, реф-

лексивна культура, педагогічна практика, формування рефлексивної компетентності майбутнього вчителя.

The problem of the article is related to the issue of formation of reflective competence of future primary school teachers in the process of pedagogical practice, which is relevant for pedagogical theory and practice. It was determined that one of the components of the professional competence of the future teacher is reflective competence. The essence of the concept of "reflective competence" and "reflective culture" is revealed, with an emphasis on the fact that from the point of view of education levels, "reflective competence" can be considered as a component of "reflective culture". Reflective competence contributes to the purposefulness of the future teacher in enriching knowledge, abilities, skills and the ability to achieve significant results in professional activity.

Pedagogical practice is singled out as an integral component that best contributes to the formation of reflective competence among students of a higher education institution. During pedagogical practice, the student sees himself in a professional situation, has the opportunity to evaluate his own actions, see the attitude of students towards him as a teacher, evaluate his readiness for professional activity, analyze his personal qualities as a future teacher and the knowledge gained during the study of theoretical disciplines. Also, the conditions under which the pedagogical practice will give the student the opportunity to reflect and evaluate himself as a future teacher are highlighted.

Future teachers place emphasis on the importance of implementing the structural components of reflective competence and the criteria for its formation during pedagogical practice.

A low level of formation of reflective competence among students of the 1st course of study and a positive dynamic among students of subsequent courses, who during practice, increase the level of reflective competence, were revealed.

A complex of methodical techniques and forms of learning, with the help of which the reflective competence of the future teacher is formed during practice, has been nurtured.

The importance of further research into the search for new effective approaches and mechanisms for the formation of reflective competence of the future primary school teacher is emphasized.

Key words: reflection, competence, reflective competence, reflective culture, pedagogical practice, shaping the reflective competence of a future teacher.

УДК 378.14:371.133

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/59.37>

Федірчик Т.Д.,

докт. пед. наук, професор,
декан факультету педагогіки, психології
та соціальної роботи
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

Білоус О.В.,

асистент кафедри педагогіки
та методики початкової освіти
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Особливої актуальності в сучасних умовах модернізації освіти набувають високі вимоги до професійної компетентності вчителя початкової школи та проблеми підвищення ефективності освітнього

процесу. Однією із складових професійної компетентності майбутнього вчителя є рефлексивна компетентність. Формування та розвиток рефлексивної компетентності в процесі професійного становлення майбутнього вчителя початкової школи

до потреб суспільства вимагає не тільки стати творчим, здатним нести особисту відповідальність за результати своєї професійної діяльності, за своє фізичне, психічне та соціальне здоров'я, а й бути готовим до професійної самореалізації та самопідготовки як професіонала. Вирішення цього завдання дозволяє сформувати, розкрити та реалізувати здатність студента до прогнозування, проектування, реалізації та аналізу своєї професійної діяльності.

Рефлексивна компетентність в сучасних дослідженнях розуміється як самоаналіз педагогом своєї професійної діяльності, поведінки, особистого та професійного досвіду, розглядається в контексті інтелектуальних і комунікативних процесів, а отже, характеризується поєднанням знань, дій і досвіду. Вони характеризуються специфічними ознаками, які дозволяють розкрити окремі сторони рефлексивної діяльності майбутнього вчителя, і водночас є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Процес становлення вчителя професіонала багатогранний, складний та трудомісткий. Майбутні педагоги в процесі навчання у закладі вищої освіти отримують унікальну можливість виконувати функцію вчителя. Виходячи на педагогічну практику, студент фактично ще майбутній вчитель, на період практики стає справжнім педагогом. І хоча практика перебуває під патронажем методистів, проте студент-практикант вічна-віч працює з дітьми в режимі реального часу та реальної навчальної ситуації. В цей момент великої уваги потребує вміння студентом аналізувати свої знання, вміння і навички та на основі аналізу вдосконалювати їх. Саме тому сьогодні на часі пошуки найефективніших шляхів оптимізації фундаментальної освіти та наближення її до практичної педагогічної діяльності учителів початкової школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичні засади розвитку рефлексії особистості досліджували О. Кулик, М. Савчин. Питаннями реалізації компетентнісного підходу у підготовці майбутніх фахівців займалися науковці Л. Гончаренко та А. Зубко. Зміст та структуру рефлексивної компетентності вивчали такі відомі вчені як І. Зязюн, Н. Мойсеюк, К. Нор. Дослідження проблеми формування рефлексивної компетентності у майбутніх вчителів початкових класів займалися Л. Кіяшко, Ю. Бабаян та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема педагогічної рефлексії, питання, пов'язані з розвитком рефлексивної компетентності у майбутніх учителів початкової школи під час проходження педагогічної практики на сьогоднішній час залишаються дослідженими недостатньо. Тому, на наш погляд, доцільно приділити більше уваги дослідженню даної проблеми.

Мета статті. Завданням дослідження є розкрити можливості формування рефлексивної компетентності в студентів під час проходження педагогічної практики.

Виклад основного матеріалу. Для розкриття сутності рефлексивної компетентності, спершу з'ясуємо зміст поняття «рефлексія». Педагогічний словник тлумачить поняття «рефлексія» (від піз.-латин. *reflexio*) як повернення назад, роздуми, самоспостереження. В філософії поняття «рефлексія» означає процес роздумів особистості про власну свідомість. Рефлексія – це не тільки знання чи розуміння самого себе, а також розуміння того як сприймають твої особистісні характеристики, емоційні реакції, пізнавальні уявлення інші [9].

Сучасні дослідники Г. Дегтяр, М. Марусинець досліджуючи педагогічну рефлексію, трактують її як самоаналіз педагогом своєї професійної діяльності.

Українські вчені С. Бондар, І.М. Головань, О. Овчарук, І. Родигіна приділяли увагу дослідженням поняття компетентності як сукупності знань і умінь аналізувати свою професійну діяльність та на основі аналізу передбачати наслідки професійної діяльності, використовувати інформацію [3, с. 23-30].

Родигіна І.В. підкреслює особливість компетентності як педагогічного явища: «компетентність – це не специфічні предметні вміння та навички, навіть не абстрактні загальнопредметні мисленнєві дії чи логічні операції (хоча, звісно, ґрунтується на останніх), а конкретні життєві, необхідні людині будь-якої професії, віку, сімейного стану – взагалі будь-якій людині» [12].

Однак у сучасній науково-педагогічній літературі немає єдиного підходу до трактування поняття «компетентність». Фахівець, що вважається професійно компетентним повинен володіти комплексом відповідних практичних навичок, а також знаннями та вміннями, які він постійно оновлює аналізуючи свої можливості.

Рефлексивну компетентність вчителя у педагогічній діяльності досліджували А. Деркач, О. Поліщук. Рефлексивну компетентність майбутніх педагогів В. Желанова трактує як метакомпетентність, що є інтегрованою характеристикою особистості, яка представлена сукупністю, адекватних рефлексивній діяльності, компонентів [4, с. 17].

Вітчизняні вчені Ю. Бабаян та К. Нор пояснюють рефлексивну компетентність як професійну якість, яку необхідно формувати у майбутніх вчителів початкових класів.

Рефлексивна компетентність являється основою для формування професійної компетентності майбутнього вчителя та сприяє його цілеспрямованості у збагаченні знань, умінь, навичок та здатності досягати вагомих результатів у професійній діяльності [2].

Разом з поняттям «рефлексивної компетентності» у педагогіці використовують поняття «рефлексивна культура». Дослідники розглядають рефлексивну культуру, як системоутворюючий чинник професіоналізму, що вміщує комплекс здібностей та способів самопізнання, які реалізуються через спеціальні дії, спрямовані на виявлення проблемних ситуацій, що виникають у педагогічному процесі, та досягнення якісних змін за допомогою їх переосмислення. З погляду рівнів освіченості «рефлексивну компетентність» можна розглядати як компонент «рефлексивної культури» де культура, виступає найвищим рівнем прояву освіченості та компетентності [5].

Отже, рефлексивна компетентність вчителя – це інтегративна професійна якість, яка характеризується здатністю результативно здійснювати рефлексивну самоорганізацію, умінням аналізувати свою роботу, умінням бачити та виправляти помилки [7].

Науковці дійшли висновку, що найкраще сприяє формуванню рефлексивної компетентності у студентів закладу вищої освіти педагогічна практика.

Педагогічна практика – це поєднання теоретичної підготовки майбутніх учителів і їх практичної діяльності у закладі середньої освіти. Педагогічна практика передбачає усвідомлення студентом всього навчального процесу та інструментів, які вчителі використовують для його здійснення. Під час проходження педагогічної практики майбутній вчитель початкової школи бачить себе у професійній ситуації, має можливість оцінити власні дії, ставлення учнів до себе як вчителя, прислухатися до порад педагогів, наставників та методистів [10].

Під час практики студент має можливість: оцінити свою готовність до професійної діяльності; проаналізувати та осмислити свої особисті якості як майбутнього вчителя; осмислити знання, отримані у ході вивчення теоретичних дисциплін; отримати нове знання шляхом переосмислення власного досвіду та досвіду працюючих з практикантами педагогів. У процесі рефлексивного аналізу своєї діяльності студент осмислює ефективні способи вирішення професійних завдань, усвідомлює труднощі, що виникають у роботі, знаходить грамотні шляхи їх подолання

Педагогічна практика у закладі вищої освіти дає студенту можливість рефлексувати і оцінювати себе як майбутнього вчителя, але оцінка цієї діяльності буде об'єктивною лише при дотриманні певних умов, а саме:

- усвідомлення важливості та складності педагогічної практики під час якої майбутній вчитель формує свої професійні вміння;
- теоретичне опанування основ самооцінювання своєї діяльності;
- знання про процес рефлексії загалом та професійної педагогічної рефлексії зокрема;

- вміння застосовувати отримані теоретичні знання на практиці;

- уміння здійснювати порівняльний аналіз результатів досягнутого;

- готовність до пошуку та реалізація нових раціональних форм, методів і засобів навчальної діяльності, що створюють можливість для рефлексивної самореалізації [6, с. 161].

У процесі проходження педагогічної практики майбутній вчитель здійснює рефлексію чотирьох типів: особистісну, інтелектуальну, комунікативну і кооперативну.

Основним механізмом розвитку особистісної рефлексії стає переосмислення та перебудова змісту своєї свідомості, діяльності та поведінки. Інтелектуальна (когнітивна) рефлексія дозволяє студенту зрозуміти сильні сторони своєї діяльності та виявити слабкі сторони. Необхідною дією інтелектуального та особистісного типу рефлексії стають самоконтроль на етапі виконання завдань педагогічної практики та самооцінка після її завершення.

Комунікативна рефлексія дає можливість студенту усвідомити внутрішній світ учнів та причини їх вчинків (пізнання людини людиною). В свою чергу організація колективної взаємодії та знання рольової структури є об'єктом кооперативної рефлексії [1, с. 36].

Формування рефлексивної компетентності майбутніх учителів під час педагогічної практики неможливе без реалізації її структурних компонентів:

- мотиваційно-ціннісний компонент – інтегрує мотиви, ціннісне відношення до рефлексивних знань, умінь; усвідомлення важливості рефлексивної діяльності; потреби в самоаналізі, самопізнанні, саморозвитку; сприйняттям та пізнанням інших і з розумінням того, як він сприймається ними;

- когнітивний компонент – містить систему рефлексивних знань, знань педагогічної рефлексії, сутності рефлексивної діяльності, рефлексивної компетенції як важливої професійної якості;

- операційно-діяльнісний компонент – використання прийомів актуалізації рефлексії та аналізу, готовність і здатність продукувати різноманітні ідеї з нетрадиційної педагогічної ситуації;

- рефлексивно-особистісний компонент включає наявність особистісного рефлексивного досвіду, рефлексивне позиціонування стосовно своїх знань, умінь, способів рефлексії, що дозволяє ефективно вирішувати нетипові завдання професійної діяльності [4, с. 18-19].

Особливу увагу необхідно приділити формуванню критеріїв рефлексивної компетентності під час проходження педагогічної практики студентів. Відповідно до структури рефлексивної компетентності визначено наступні критерії її сформованості:

стимулююче-аксіологічний, знаннєвий, праксеологічний.

Стимулювально-аксіологічний критерій відповідає мотиваційно-ціннісному компоненту рефлексивної компетентності. Показниками даного критерію буде розуміння студентом потреби в самопізнанні та самоусвідомленні; розуміння сутності власного мислення; уміння сприймати інших; усвідомлення взаємодії у спільній діяльності з учнями; стійке ставлення до рефлексивної діяльності; інтернаціональність; динамічність; розуміння вагомості педагогічної рефлексії та ціннісне ставлення до неї.

Не менш важливим вважається критерій знань, який відповідає когнітивному компоненту рефлексивної компетентності. Показниками даного критерію є: знання майбутнім педагогом власного мислення; знання про особистість учня та його поведінку; знання про організацію, координацію та корекцію спільної роботи учнів у групі; знання про особливості рефлексивної компетентності.

Праксеологічний критерій відповідає операційному компоненту рефлексивної компетентності. Показниками праксеологічного критерію є ряд умінь якими повинен володіти майбутній вчитель, а саме: уміння зіставляти свої дії з ситуаціями які виникають під час взаємодії з учнями; уміння відрізнити власні проблеми від проблем учнів; уміння реалізувати етапи рефлексії під час професійної підготовки; уміння адекватно оцінювати себе як майбутнього вчителя професіонала; уміння дивитися на себе зі сторони та розуміти ставлення учнів відносно себе [4].

З метою вивчення розуміння майбутніми педагогами сутності рефлексії та її значення

у педагогічній діяльності, а також рівня сформованості рефлексивної компетентності в них, нами було проведено констатувальне дослідження на базі Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У дослідженні взяли участь 98 студентів спеціальності 013 «Початкова освіта» 1–4 курсів. Нами було розроблено авторську анкету, що містила два блоки запитань відкритого та закритого типу.

Перший блок анкети спрямований на визначення самооцінки опитуваних щодо розуміння ними сутності рефлексії та її значення у педагогічній діяльності. Отже, достатньо компетентними вважають себе 24% студентів, 57% – частково, 9% – вважають себе взагалі некомпетентними, а 10% – важко відповісти на це запитання.

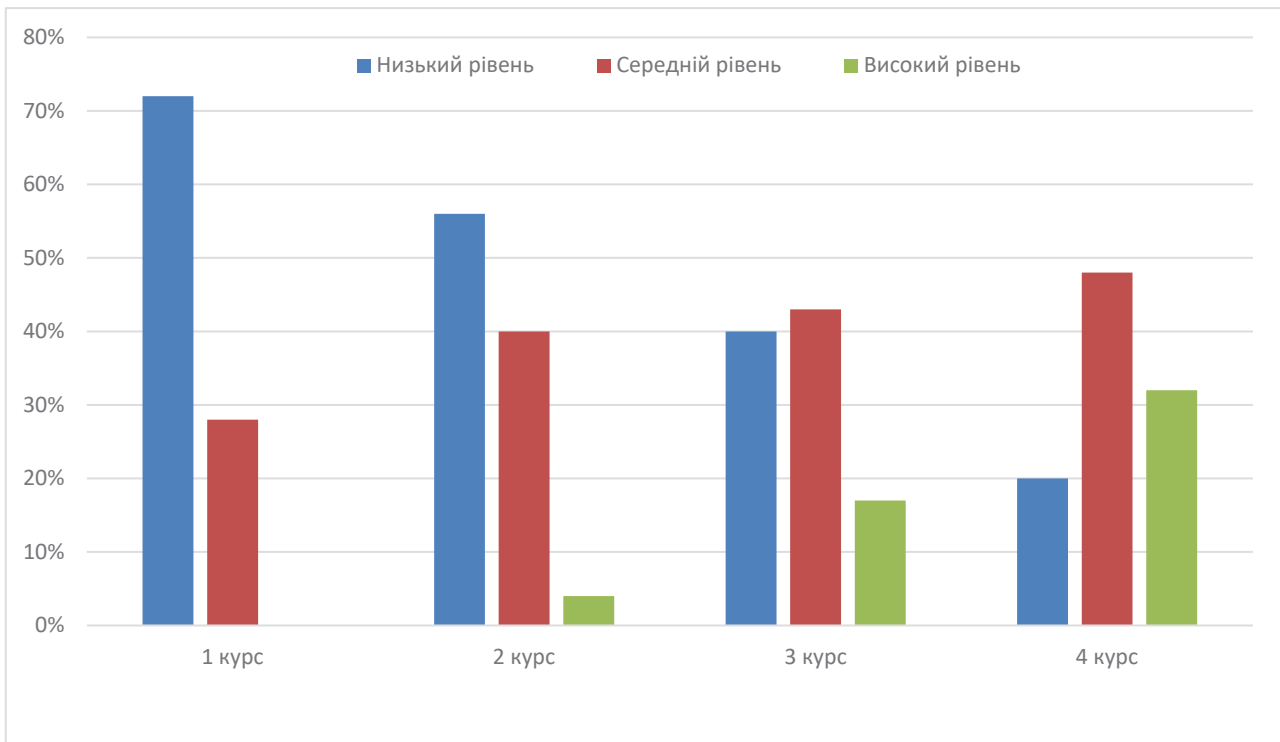
Володіючи знаннями про компоненти та критерії рефлексивної компетентності, майбутні вчителі під час проходження практики мають можливість побачити власний рівень сформованості рефлексивної компетентності та проблеми над якими ще потрібно працювати.

Запитання другого блоку дали змогу з'ясувати рівень сформованості рефлексивної компетентності майбутніх педагогів.

Порівнюючи показники визначення рівня рефлексивності студентів з 1-го по 4-й курс, ми спостерігаємо динаміку за шкалою, що відповідає низькому рівню розвитку рефлексивної компетентності: 72% студентів, які навчаються на 1-му курсі, та 20% студентів, які навчаються на 4-му курсі, що дозволяє нам говорити про позитивну динаміку у студентів, які під час проходження практики підвищують рівень рефлексивної компетентності.

Рис. 1. Розуміння майбутніми педагогами сутності рефлексії та її значення у педагогічній діяльності

Рис. 2. Рівень сформованості рефлексивної компетентності майбутніх педагогів

Також є відмінність у показаннях за шкалою, що відповідає середньому рівню розвитку рефлексивної компетентності: 28% студентів 1-го курсу та 48% студентів 4-го курсу, що також свідчить про позитивну динаміку.

Суттєвою є відмінність у результатах за шкалою, що відповідає високому рівню розвитку рефлексивності: 0% студентів 1-го курсу та 32% студентів 4-го курсу.

З огляду на результати дослідження ми можемо стверджувати, що рівень рефлексивної компетентності у студентів 4-го курсу навчання вищий, ніж у студентів попередніх курсів.

Хотілося б відмітити необхідність формування рефлексивної компетентності у студентів починаючи з 1-го курсу навчання. Для вирішення цієї задачі необхідно забезпечити рефлексивне освітнє середовище. Ключовим аспектом у формуванні рефлексивної компетентності виступають спеціально організовані умови навчання, що сприяють здатності студента займати аналітичну позицію щодо себе та свого практичного досвіду. У закладі вищої освіти для розвитку рефлексивних навичок у студентів-практикантів застосовується ряд навчальних стратегій, одна з яких полягає в поєднанні вже знайомих студентам прийомів та методик, виконанні різних вправ, що спонукають їх до самоаналізу та осмислення своїх

дій, особистісних та професійних якостей. Багато таких тренінгових вправ з розвитку рефлексивної компетентності включаються до навчальних програм психолого-педагогічних дисциплін та застосовуються на практичних заняттях, на яких студенти можуть побувати у ролі вчителя під час програвання різних педагогічних. Потім відбувається обговорення представленого та аналіз позитивних та негативних моментів презентації, пропонуються варіанти вдосконалення невдалих аспектів. Залучення студента до рефлексивного аналізу під час навчання має відбуватися не стихійно, а бути результатом правильно організованого навчання та передувати успішній рефлексивній діяльності під час практики.

Формування рефлексивної компетентності майбутнього вчителя під час проходження педагогічної практики здійснюється за допомогою комплексу методичних прийомів та форм навчання: методики побудови діалогів; методик спрямованих на формування критичного мислення; методик спрямованих на вміння вирішувати проблемні ситуації; рефлексивних відео-тренінгів; рефлексивних та інноваційних семінарів; програм для ведення спостереження за своїми діями, фіксування подій професійного життя у щоденнику, запис проведеного вчителем уроку на відео [7, с. 138].

Особливу значущість для студентів-практикантів під час практичної підготовки становить спостереження. Майбутні вчителі мають можливість спостерігати та аналізувати роботу досвідченого вчителя, а також спостерігати й аналізувати діяльність один одного. Спостерігаючи за роботою вчителя студенти аналізують доцільність застосування ним різних методів та прийомів навчання, роблять висновки щодо реалізації професійно-методичної діяльності на практиці, а також мають можливість побачити з якими проблемами вони можуть зіштовхнутися. Проаналізувавши отриману інформацію майбутні фахівці можуть побачити власний рівень володіння методичними знаннями та уміннями.

Спостереження і аналіз студентами діяльності один одного є другим видом спостереження, яке відбувається під час підготовки до практики та здійснення ними методичних завдань на практиці. Практичний педагогічний досвід майбутніх фахівців передбачає чималу кількість помилок, тому саме на цьому етапі рефлексивна діяльність відіграє важливе значення для їх професійного розвитку [6, с. 161-162].

Усі перелічені вище прийоми стають предметом подальшого обговорення з методистом практики або групою студентів-практикантів самого процесу та отриманих результатів, а також сприяють подальшому аналізу або самоаналізу.

Кінцевою метою перерахованих вище методичних прийомів, що сприяють формуванню рефлексивної компетентності є розвиток вміння студента бачити себе з боку, аналізувати свої дії, осмислювати своє професійне «Я».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, педагогічна практика стає найбільш сприятливим середовищем для безперервної рефлексії майбутнього вчителя початкових класів, а саме формуванням його рефлексивної компетентності. Рефлексія стає основою подальшого професійного саморозвитку. Отриманий під час проходження практики досвід впливає на якість подальшого навчання, вимагає постійної динаміки розвитку, створює унікальні умови для саморозвитку та самовдосконалення.

Перспективи подальших досліджень полягають у продовженні діагностики стану сформованості рефлексивної компетентності у майбутніх учителів

початкових класів та потребують пошуку нових ефективних підходів та механізмів її формування.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бабаян Ю. О. Теоретичні аспекти проблеми рефлексивної компетентності особистості. 2013. С. 33–37.
2. Бабаян Ю. О. Формування рефлексивної компетентності майбутнього вчителя початкових класів: наук.-метод. посіб. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2011. 340 с.
3. Головань М.С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду. Вища освіта України. 2008. № 3. С. 23–30.
4. Желанова В.В. Рефлексивна компетентність майбутнього педагога: сутність, структура, логіка рефлексіогенезу. Педагогічна освіта: теорія і практика (33(1)). 2020. С. 17–23.
5. Життєва компетентність особистості: науково-методичний посібник / за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Гессен. Київ: Богдана, 2003. 520 с.
6. Корсікова К. Г. Рефлексія майбутніх педагогів як компонент успішного проходження педагогічної практики. Збірник наукових праць. Харків. 2018. С. 159–162.
7. Линенко А. Ф., Давил Луїс Сократес Куєва. Рефлексивна компетентність в системі підготовки майбутнього вчителя до професійної діяльності. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Одеса : ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. 2012. № 5-6. С. 133–138.
8. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. Стратегія реформування освіти в Україні. Київ. «К.І.С.», 2003. С. 13–41.
9. Педагогічний словник / [за ред. М. Д. Ярмаченка]. Київ. Педагогічна думка. 2001. 514 с.
10. Підгурська В. Ю. Теоретичний аналіз організації педагогічної практики майбутніх учителів початкових класів за рубежом. Сучасні тенденції і пріоритети компетентнісного підходу в підготовці майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти: збірник науково-методичних праць. Житомир. 2016. С. 169–172.
11. Професійна освіта: Словник: Навч. пос. / Уклад. С.У. Гончаренко та ін.; За ред. Н.Г. Николо. Київ. Вища школа. 2000. 149 с.
12. Родигіна І.В. Компетентнісно орієнтований підхід до навчання. Харків. Вид. група «Основа». 2005. 96 с.
13. Ульянов І. В. Рефлексивна компетентність у педагогічній діяльності. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 2. С. 49–51.